

Kramerius 5

Digitální knihovna

Podmínky využití

Knihovna AV ČR poskytuje přístup k digitalizovaným dokumentům pouze pro nekomerční, vědecké a studijní účely a pouze pro osobní potřebu uživatelů. Část dokumentů Digitální knihovny AV ČR podléhá autorským právům. Využitím digitální knihovny a vygenerování kopie části digitalizovaného dokumentu se uživatel zavazuje dodržovat tyto podmínky, které musí být součástí každé zhotovené kopie. Jakékoli další kopírování materiálů z digitální knihovny není možné bez případného písemného svolení Knihovny AV ČR.

Hlavní název: **Slovo a slovesnost**

Vydavatel: **SK Press**

Vydáváno v letech: **1935-**

Číslo ročníku: **LVIII**

Číslo výtisku: **3**

Datum vydání čísla: **září 1997**

Identifikátor ISSN: **0037-7031**

Identifikátor SICI: **nez.**

Stránky: **161, 162, 163, 164**

Na okraj konkurence slovotvorných prostředků

(U příležitosti životního jubilea M. Dokulila)

OLGA MARTINCOVÁ

Podle M. Dokulila (1962, s. 87–88) se na proces konkurence můžeme dívat z dvojího hlediska: jednak jako na proces vytlačování jednoho nebo několika slovotvorných prostředků synonymním prostředkem jiným, jednak jako na preferování určitého slovotvorného prostředku před prostředkem nebo prostředky synonymními.

Z připomenuté charakteristiky jevu je patrné, že M. Dokulil pojímá konkurenci jako jev dynamický, k němuž je možno přistupovat jako k vývojovému procesu, nebo jako k jeho výsledkům a projevům v „synchronním průřezu jazyka“, že však i pokládá za důležité rozlišovat mezi konkurencí a paralelností jazykových prostředků.¹ Průkazným kritériem pro odlišení konkurenčních prostředků od prostředků paralelních, izofunkčních, izosémantických je – jde-li o prostředky slovotvorné – expanzivnost a produktivnost slovotvorného formantu: „V případě, kdy pojmenovací potřeby ještě uspokojeny nejsou, expanzivní formant odnímá konkurenčním prostředkům jejich uplatnění, v případě, kdy pojmenovací potřeby uspokojeny jsou, expanzivní formant vytlačuje synonymní formanty z pozic, které předtím zaujaly“ (Dokulil, 1962, s. 88).

Nelze nevidět, že v těchto Dokulilových formulacích je přítomen také poukaz na to, že konkurenční vztahy mezi koexistujícími synonymními slovotvornými prostředky se utvářejí a rozvíjejí za určitých okolností (vnějších, mimojazykových i vnitřních, jazykových faktorů a podmínek) a že podstatnou úlohu při vzniku a rozvoji konkurence hrají neologizmy.

V návaznosti na Dokulilovy úvahy si klademe otázku, jak neologizmy prostřednictvím své slovotvorné struktury vstupují do konkurenčních vztahů anebo na ně poukazují, jak signalizují konkurenční situaci. Nepostačuje ovšem všimnout si jen těch neologizmů, které mají ve své stavbě tradiční slovotvorné afixy. Je třeba počítat s tím, že slovotvorné komponenty u neologizmů mohou mít jako své konkurenční protějšky různé druhy morfémů, ať již co do původu (domácí :: domácí, domácí

---

¹Naznačili jsme již jinde (Martincoová, 1997), že poměr mezi konkurencí a paralelností jazykových prostředků bývá pojímán nejednotně. Zatímco některá, zejména novější vymezení od rozlišování mezi konkurencí a paralelností ustupují, jiná vidí potřebu jejich rozhraničení. V prvním z přístupů se např. konkurence vymezuje jako „užívání různých prostředků k vyjádření téhož obsahu, taková možnost z hlediska systému“ (srov. Akademický slovník cizích slov, 1995, podobně Horecký – Rácová, 1979), nebo jako „množina jazykových prostředků, které pro komunikační akt nebo různé typy komunikace nabízí jazykový systém“ (Příruční mluvnice češtiny, 1995, s. 732). Proti tomu stojí stanoviska, že „o konkurenci nemluvíme zpravidla tehdy, jde-li o pouhou paralelnost dubletních prostředků“ (Jedlička, 1962, s. 380), o „paralely sloužící k vyjádření jistého významu nebo jisté funkce“ (Filipec, 1961, s. 9). Z hlediska synchronní dynamiky se konkurence charakterizuje jako napětí mezi koexistujícími synonymními, dubletními, variantními prostředky, označujícími v podstatě též obsah, přičemž toto napětí může vyústit v jejich významovou a/nebo stylistickou diferenciaci (Jedlička, 1962, 1974).

:: cizí, cizí :: cizí), co do slovnědruhového charakteru (např. prefix :: prefixoid :: adjektivní morfém atp.)² nebo co do výrazové formy³ a širě sémantiky.

Podle toho, jak nová slova vznikají a do jakých různých slovotvorných vztahů a souvislostí vstupují, vyčleňují se různé typy konkurenčních situací. Pro jejich vytyčení vycházíme z novotvoření v oblasti prefixace a kompozice,⁴ tzn. z těch způsobů tvoření, které se v nejnovějším lexikálním materiálu projevují velmi dynamicky jak po stránce kvantitativní, tak kvalitativní.⁵

(1) Jednu z možností vzniku konkurence představuje přitváření neologizmu jako synonymního prostředku ke slovu, které již ve slovní zásobě existuje: neologismus vyjadřuje týž obsah jako toto slovo, ale liší se od něho tím, že má ve své struktuře jiný, tzn. synonymní prefixální atp. komponent.

Takové korespondence se ukazují u nových adjektiv s prefixem *proti-* (*protifeministický* k dřívějšímu *antifeministický*), *post-* (*postsezonní* k *posezonní*), u adjektiv s prvním členem *mnoho-*, vyjadřujícím ‚množství‘ (*mnohonacionální* k *multinacionální*, *mnohovitaminový* k *multivitaminový*), dále u *inter-* (*interresortní* k *meziresortní*) aj. Mezi substantivy zjišťujeme podobné relace např. u dějových jmen s komponentem *sebe-* a *auto-* (např. *sebedestrukce* k dřívějšímu *autodestrukce*), i u jednotlivých případů, jako např. *spoluprodukce*, *spoluproducent* (ke *koprodukcce*, *koproducent*) nebo *parealizmus* (k *pseudorealizmus*).

Uvedené příklady naznačují, že ‚konkurenčnost‘ těchto neologizmů může být různé úrovně – v plánu komunikačním, na rovině lexikálněsémantické, v slovotvorném systému, i co do stylistické příznakovosti (viz uvedený příklad *parealizmus* :: *pseudorealizmus*).

(2) Daleko častějším jevem jsou ovšem neologizmy, které ve své stavbě mají natolik expanzivní prefixální nebo prefixoidní komponent, že zastupuje jiný, sémanticky korespondující.

V novém materiálu se takto projevují nejnápadněji prefixoidní morfémy *super-*, *pseudo-*, *anti-*, které díky svému širokému významovému spektru a široké spojitelnosti s cizími i domácími jmennými základy překrývají synonymní prostředky ostatní včetně příslušných domácích. Např. *super-* u substantiv vystupuje místo *extra-* (*supercena*, *superhotel*), svou schopností vyjádřit význam ‚hierarchie v postavení‘ se uplatňuje ve funkci prefixu s vyhraněnou sémantikou *nad-* (*superstát*); rovněž konkurenčně zasahuje do tvoření s prefixoidem *vel(e)-* a s adjektivním morfémem *velk(o)-* (*superreakce*, *superhra*, *superkvětináč*, *superprojekt*).

²Zajímavá fakta o hodnocení morfémů jako prefixů ukazuje porovnání mluvnických aj. popisů. V Tvoření slov, 2, 1967 (dále TS), nebyly ještě mezi prefixy zařazeny *kvazi-* a *vice-*, jako předpony se hodnotí až v Mluvnici češtiny, 1 (1986). TS nezařazuje mezi předpony ani *lži-* a *truc-*, o nich jako o předponách se mluví až v Příruční mluvnici češtiny (1995). Mluvnické a slovníkové popisy kolísají v zařazování i v jiných případech, např. *super-*, *pseudo-*, *anti-*, *makro-*, *mikro-*, *auto-*, *sám*, *sebe'*, *polo-*. – O morfémech přechodného charakteru, které se konstituují díky hybridům, srov. Martinčová – Savický (1987).

³Srov. např. stať P. Hausera (1972) o složeninách s konkurenčními podobami *polo-*, *půl-* a *polou-*.

⁴Vztah prefixace a kompozice nově analyzuje P. Hauser (1997); srov. též Martinčová – Savický (1987).

⁵Neologický materiál sestává z lexikálních jednotek hodnocených jako nové na základě souboru kritérií (z hlediska časového se jeho spodní hranice klade přibližně do poloviny 80. let). Jeho shromažďování soustředěně probíhalo v lexikografickém oddělení ÚJČ v letech 1991–1995.

Tyto a další podobné projevy konkurence při tvoření nových slov zároveň prokazují známou skutečnost, tj. že expanze jednoho prostředku může za příznivých okolností vést k utlumení slovotvorné aktivity druhého prostředku, ke změnám v jeho sémantice. Se vsí pravděpodobností se dnešní expanze *super-* podílí na postavení prefixoidu *vel(e)-*: jeho využití ve funkci nociónálního prostředku (*velehora*) i prostředku s kladnou expresivitou (*velebásník*) slábne, a stále víc sílí tendence k využití pro vyjádření ironického nebo negativního hodnocení označované skutečnosti (*velelustrace*, [*socialistická*] *velezem*, *velelaciný* [*záležitost*] aj.). Podobnou situaci zjišťujeme u tvoření s *pa-* v poměru k tvoření s *pseudo-* (srov. ojedinelé využití u *papřevrat*) a rovněž u morfému *rádoby-*, jehož pozici obsazuje dnes komponent *taky-/také-* (*takyhumanista*, *takypodnikatel*, *takymoravan* – iron. ‚kdo se za stoupence, zastánce moravských zájmů jen vydává‘; *takéturista*, *takézávodník*).

(3) Často se také setkáváme s tím, že *s o u č a s n ě* nebo téměř současně *v z n i k a - j í i z o l e x é m n í n e o l o g i z m y*, které mají synonymní prefixální nebo prefixoidní komponenty.

Zpravidla to jsou takové dvojice, kde jeden člen má komponent cizího původu a člen druhý – domácího: *antipuč – protipuč*, *subžánr – podžánr*, *autoregulace – samoregulace*, *vicestarosta – místostarosta*; *antidrogový – protidrogový*, *antimonopolní – protimonopolní*, *multiuživatelský – mnohouživatelský*. Podobně je tomu i u odvozenin s dějovými základy cizího původu, a to jak sloves: *detabuizovat – odtabuizovat*, *demonopolizovat – odmonopolizovat*, tak příslušných jmen: *detabuizování – odtabuizování*, *demonopolizace – odmonopolizování*. Kromě toho soubor takových dvojic vzrůstá i díky prefixoidům *mikro-* a *mini-*: *mikrodrama – minidrama*, *mikrohra – minihra*; v případě expresivního zabarvení se objevují dvojice s prefixoidem *mini-* a výrazněji expresivním *pidi-*: *ministrana – pidistrana*, *minikuchyně – pidikuchyně*.

Nevykrystalizovanost konkurenčních vztahů, charakterizující tento soubor, je jen relativní. Na jedné straně do něho vcházejí neologické dvojice jednotlivých typů hromadného tvoření, které nejenže početně rozmnožují dvojice již existující, ale u nichž je možno také shledat různé procesy, jež s konkurencí souvisejí: např. nárůst okruhu lexikálních základů, se kterými se koexistující prefixy, resp. prefixoidy, souběžně bez zábran spojují; posun od konkurence synonymních dvojic lexikálních (*antireflexní – protiodrazový*) ke slovotvorným (*anti-/protiinflační*, *multi-/mnohofunkční*). Na straně druhé jsou tu případy tvoření málo produktivního, dvojice, kde jeden člen je silně příznakový (srov. *vicestarosta*) atp. Odpověď na otázku, nakolik mohou zřetelné konkurenční vztahy stimulovat ty, které jsou zatím slabé, nerozvinuté, je třeba patrně hledat – mimo jiné – ve stavu a pohybu slovotvorné synonymie a antonymie.

Na závěr je možno shrnout: U nového lexika se nápadně projevuje konkurence mezi prefixy, resp. prefixoidy domácími a mezi synonymními slovotvornými prostředky cizího původu. Toto zjištění má ovšem omezenou platnost, týká se především substantiv a adjektiv. Odpovídá však tomu, že mezi slovotvornými neologizmy právě tyto slovní druhy převažují. Dále: Jemná analýza neologizmů dovolí zjišťovat, za jakých okolností se pouhá paralelnost koexistujících slovotvorných prostředků mění ve vztah konkurenční.

LITERATURA

- DOKULIL, M.: *Tvoření slov v češtině, 1. Teorie odvozování slov*. Praha 1962.
- FILIPEC, J.: *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. Praha 1961.
- HAUSER, P.: Složená slova s polo-, polou-, půl-. *NŘ*, 55, 1972, s. 141–144.
- HAUSER, P.: Prefixace, její povaha a místo v slovotvorné soustavě. *Slovo*, 1997, č. 4, s. 3–7.
- HORECKÝ, J. – RÁCOVÁ, A.: *Slovník jazykovědných termínů*. Bratislava 1997.
- JEDLIČKA, A.: K slovotvornému vývoji v současné češtině. *SlavPrag*, 4, Praha 1962, s. 377–383.
- JEDLIČKA, A.: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha 1974.
- MARTINCOVÁ, O.: Konkurence prefixálních komponentů v novém lexiku. *Slovo*, 1997, č. 4, s. 23–27.
- MARTINCOVÁ, O. – SAVICKÝ, N.: Hybridní slova a některé obecné otázky neologie. *SaS*, 48, 1987, s.124–139.
- Mluvnice češtiny, 1*. Praha 1986.
- Příruční mluvnice češtiny*. Praha 1995.
- Tvoření slov v češtině, 2. Odvozování podstatných jmen*. Praha 1967.

RÉSUMÉ

On the margin of concurrence of word-formative elements (On the occasion of anniversary of M. Dokulil)

In coincidence with M. Dokulil we distinguish between concurrence and parallelism of language means. For the most part, we are interested in circumstances under which simple parallelisms of word-formative elements turns into the relation of concurrence. We concentrate on neologisms, which are of great importance for rise and development of concurrence. This problem can be studied on the basis of concurrence situation, it means on the basis of word-formative or other relationships that are realized by neologism. Certain types of concurrence based upon prefixal and compounding processes applied at the formation of new words are analyzed.